

УДК 35 (477(092))

Ларуса МАТВЄЄВА

аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна), e-mail: kiev1112@gmail.com

ORCID: 0009-0003-8998-1596

Бібліографічний опис статті: Матвєєва, Л. (2023). Пасіонарність нації як ресурс публічного управління: теоретичні підходи. *Публічне управління та місцеве самоврядування*, 3, 39–44, doi: <https://doi.org/10.32782/2414-4436/2023-3-6>

ПАСІОНАРНІСТЬ НАЦІЇ ЯК РЕСУРС ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ

У статті проаналізовано концепт «пасіонарність нації» та обґрунтовано погляд на евристичну спроможність теорії пасіонарності Л. Гумільова.

Розглянуто трансформації значення поняття «пасіонарність», досліджено здобутки та обмеження теорії пасіонарності Л. Гумільова та визначено сучасну інтерпретацію терміну «пасіонарна нація».

На думку авторки, вчення Л. М. Гумільова можна оцінювати з емоційної та методологічної точки зору. Негативну емоційну конотацію, у контексті сучасних подій, може викликати його оцінка українського етносу та пропагандистське перекручування історичних подій, а методологічну – необґрунтованість походження енергії пасіонарності.

Наведено думки дослідників щодо ризиків, яких не вдалося уникнути Гумільову. Його так захопила ідея пасіонарного етногенезу, що замість пошуку фактів, зіставлення і відсіювання спотворень, він почав усвідомлено чи несвідомо шукати лише факти, що підтверджуються, і вільно інтерпретувати історичні джерела.

Авторка вважає, що гумілівську пасіонарність слід сприймати в комплексі з іншими історико-філософськими концепціями Тойнбі, Ясперса, Шпенглера.

Велике значення пасіонарності з точки зору публічного управління має та обставина, що нею повинні володіти не тільки лідери, але і виконавці.

Головне в феномені пасіонарної індукції полягає в тому, що процес етногенезу починається з героїчних, а часом і жертвних дій малих груп людей, до яких приєднуються оточуючі їх маси, причому цілком щиро.

Наголошено на споріднених поглядах Платона, Гегеля, М. Вебера, А. Бергсона.

Обґрунтовано, що пасіонарною нацією є така, що попри всі складності етногенезу, здатна зміцнюватись та зростати, при цьому зберігаючи національну ідентичність.

Ключові слова: пасіонарність, пасіонарна нація, публічне управління, національна ідентичність.

Larysa MATVEEVA

Postgraduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine), e-mail: kiev1112@gmail.com

ORCID: 0009-0003-8998-1596

To cite this article: Matveeva, L. (2023). Passion of the nation as a resource of public administration: theoretical approaches. *Public Administration and Local Government*, 3, 39–44, doi: <https://doi.org/10.32782/2414-4436/2023-3-6>

PASSION OF THE NATION AS A RESOURCE OF PUBLIC ADMINISTRATION: THEORETICAL APPROACHES

The article analyzes the concept of "passion of the nation" and substantiates the view on the heuristic capacity of L. Gumilyov's theory of passion.

The transformations of the meaning of the term "passionateness" were considered, the achievements and limitations of L. Gumilyov's theory of passionateness were investigated, and the modern interpretation of the term "passionate nation" was determined.

According to the author, the teachings of L. M. Gumilyov can be evaluated from an emotional and methodological point of view. A negative emotional connotation, in the context of modern events, can be caused by his evaluation of the Ukrainian ethnic group and propagandistic distortion of historical events, and a methodological one by the unreasonableness of the origin of the energy of passion.

The opinions of researchers regarding the risks that Gumilyov could not avoid are given. He was so captivated by the idea of passionate ethnogenesis that instead of searching for facts, comparing and sifting out distortions, he began consciously or unconsciously to look for only verifiable facts and freely interpret historical sources.

The author believes that Humile's passion should be taken together with other historical and philosophical concepts of Toynbee, Jaspers, and Spengler.

The great importance of passion from the point of view of public administration is the fact that it must be possessed not only by leaders, but also by executors.

The main thing in the phenomenon of passionate induction is that the process of ethnogenesis begins with heroic and sometimes sacrificial actions of small groups of people, which are joined by the surrounding masses, and quite sincerely.

The related views of Plato, Hegel, M. Weber, and A. Bergson are emphasized.

It is substantiated that a passionate nation is one that, despite all the complexities of ethnogenesis, is able to strengthen and grow while preserving its national identity.

Key words: *passion, passionate nation, public administration, national identity.*

Актуальність проблеми. Героїчний супротив українського народу рашистській агресії вразив всіх цивілізованих людей світу, змінив сприйняття нашої країни світовими лідерами та переконливо засвідчив те, що наша нація має потужний потенціал пасіонарності. Звитязна оборона Маріуполя, блискуче звільнення Харківщини, створення і захист альтернативного зернового коридору – ці та інші події російсько-української війни свідчать про незламність та стійкість української нації, яка попри нищівні війни, поневолення та голодомори, не лише зберегла свою ідентичність, але й консолідувалась, щоб захистити незалежність нашої країни та дати відсіч потужному ворогу. За цих умов викликає наукову дискусію питання щодо джерела цієї енергії супротиву, як її зберегти та примножити. У цьому контексті дослідницький інтерес привертає евристична спроможність теорії пасіонарності Л. Гумільова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Колеги Л. Гумільова назвали його «лжевченим», а працю всього його життя визнали лише у трьох пострадянських країнах. Гумільов – нонконформіст, який не обмежувався академічними канонами, у молодості був двічі ув'язнений за антирадянські ідеї та провів у політичних таборах 12 років [1].

Теорія пасіонарності є вже тривалий час предметом наукових суперечок. Упровадивши в середині ХХ ст. термін «пасіонарність», Л. Гумільов пасіонарну особистість характеризував як цілеспрямовану, вольову, діяльнісну. Вона готова віддати своє життя за ідею, за досягнення мети. Пасіонарність (у широкому значенні), на думку вченого, це – інтегративна характеристика особистості, якості якої спрямовані на вдосконалення себе і суспільства, базуються на особистісній активності людини та мають соціальну значущість: цілеспрямованість, здатність до подолання перешкод і до наднапруження, компліментарність, лідерство, адаптивність, розвинена інтуїція, конструктивна агресивність і зріла емоційність [2]. Проте цілком природно, що з часом значення поняття

«пасіонарність» трансформувалося. На думку Катерини Крутій, «у свідомості людей воно тепер означає не зовсім те, що мав на увазі свого часу Л. Гумільов» [3].

Термін «пасіонарність» походить від латинського слова «passio». Латиною «passio» – це перетерпіння, страждання, і навіть пасивність, але й пристрасть, афект. Однокореневі слова у європейських мовах відрізняються смисловими відтінками. «Pasion» у іспанців відповідає латинському значенню. Італійці застосовують «passione» ще й для вираження пристрасного кохання. Французи та румуни також використовують терміни «passion» і «passione» для характеристики, головним чином, чуттєвих уподобань. «Passionant» – румунською – це людина, здатна захопити, привести у захват. Англіїці привнесли до розуміння пасіонарності новий сенс: «passion» – це ще й спалах гніву, вибух почуттів. У поляків це – лють, сказ. А для жителів півночі – голландців, німців, шведів, датчан, «passion» – просто захоплення [4].

Інтерпретацію цього терміна дають сучасні словники іншомовних слів, а саме: пасіонарний (від лат. passio – страждання і навіть пасивність, але також афект, пристрасть) – той, хто володіє підвищеною активністю, пристрасністю, тоді як пасіонарій – активна людина, яка має значну внутрішню енергію [4]. Щодо української мови, то латинському passio найкращий відповідник – пристрасть [5].

У повсякденному широкому вживанні так називають будь-яке сильне бажання і навіть слабкий потяг.

Отже, етимологія зазначеного терміну, який має багатозначний і різноплановий зміст, продовжує уточнюватися. Це поняття свого часу спричинило значну хвилю різноманітних реакцій у науковому світі: від захоплення до жорсткої критики [3]. Серед українських вчених теорія пасіонарності стала предметом дослідження Я. Іванової [6], Н. Сапригіної [7], І. Стороженка [8], Т. Шестопапа [9] та ін.

Визначення мети дослідження. Мета статті – дослідити здобутки та обмеження теорії

пасіонарності Л. Гумільова та визначити сучасну інтерпретацію терміна «пасіонарна нація».

Виклад основного матеріалу дослідження.

Вчення Л. М. Гумільова можна оцінювати з емоційної та методологічної точки зору. Захоплення його творчістю, особливо серед тих, хто слухав його лекції, пояснюється його харизматичним викладанням, переповненим універсальними, узагальнюючими, красивими формулюваннями. Його вважають культовим оповідачем, який довіряв своїй інтуїції більше, ніж фактам. На тлі радянських історичних книг, які починалися та закінчувалися цитатами лєніна та/або Маркса та посиланнями на матеріали з'їздів КПРС, тексти Гумільова захоплювали.

Негативну емоційну конотацію, у контексті сучасних подій, може викликати його оцінка українського етносу та пропагандистське перекручування історичних подій: «В Київській Русі склалась *давньоруська!* етнічна спільнота, почалося формування руської мови та руської культури, яке завершилось у XVIII ст. ... Утворення централізованої руської держави було глибоко прогресивною справою. Воно врятувало не тільки руських, але й інші слов'янські народи та навіть західні країни від іноземного захоплення...» [2]. З першими твердженнями важко погодитись, адже, згідно з висновками багатьох мовознавців, українська мова виникла набагато раніше, ніж вважає офіційна наука. На думку цих дослідників, українська мова є найдавнішою з живих слов'янських мов, а російська мова новіша й походить від української церковної мови (церковнослов'янської) [9].

448 р. н.е. візантійський історик Пріск Панікійський, перебуваючи у таборі гунського володаря Аттилі (на території сучасної України), записав слова «мед» і «страва». На думку багатьох лінгвістів, українська мова суттєво відрізняється від інших «руських» мов різними фонетичними явищами та лексикою. З точки зору лексики, найближчими до української є білоруська (84%), польська (70%) та сербська (68%) мови. Російська – на четвертому місці (62%). А якщо порівнювати фонетику й граматику, то українська має від 22 до 29 спільних рис із білоруською, чеською, словацькою й польською мовами, а з російською – тільки 11 [9].

Щодо наукової оцінки, експерти твердять, що гумілівські пояснення, про походження пасіонарності – вкрай непереконливі.

Першим, що привернуло увагу критиків, було джерело пасіонарності. Адже сам Гумільов визнавав, що не знає причин її появи, і шукав її джерело у позаземному походженні, і це викликало бурю емоцій з боку вчених.

Л. С. Клейн вважає, що «запропоновані Л. М. Гумільовим узагальнення – рубежі періодів

(фаз), їх тривалість, цифри – все це побудовано на піску [10]. Бо який сенс говорити про початок існування етносу або його кінець, про його перетворення, якщо неправильно, непереконливо вказано його визначальні ознаки, якщо немає критеріїв діагностики. Він же вказує на методологічну слабкість опори, що проголошується Гумільовим, на дані природничих наук – «геобіохімічну енергію живої речовини», яка слугує основою етносу, неможливо співвіднести з жодним видом енергії, відомим природознавству.

Прихильники Гумільова шукають пояснення в його біографії – адже він тривалий час перебував в тюрмах, де і писав свої книги.

Але після звільнення він жив ще 36 років, але з методологічної точки зору не довів жодну думку не тільки тому, що йому заважали. Гумільов просто відмовився бути академічним вченим, те, що він робив – це скоріше поезія. Єдина книга, яка написана за законами наукової методології, – це рання його монографія, історія народу хунну, але якраз вона найменш оригінальна.

Ні сходознавці, ні археологи не зараховують Гумільова до своїх спільнот (за винятком продиктованих гуманністю звернень до влади з проханнями про його звільнення) і майже не посилаються на його роботи.

Гумільов прямо пояснює, чому він нехтує науковими правилами та процедурами: «море дрібних статей, що розлилися в бібліографічний океан» [2] все одно неможливо здолати; читати джерела мовою оригіналу не обов'язково, бо «як настає черга... синтезу ... історія вимагає... інтуїції, до чого знання мов не має прямого відношення». Крім того, джерела часто суперечать один одному, тому жодної стрункої теорії з них не зведеш. «Щоб аналіз вдався, доводиться... заповнювати темні місця ізоляціями, і таким шляхом... можна отримати канву достовірних фактів... керуючись логікою подій» [2]. Отже, Гумільов, за словами шанобливого рецензента, «хоче вийти за межі тієї інформації, яка міститься у вузькому колі наявних письмових джерел» [2]. Історичний матеріал – лише прикра перешкода шляху його думки. Втім, потім виявляється, що і «логіка подій» ні до чого. Головне – осяяння дослідника. Наукове кредо Гумільова: «Логіки тут немає, бо правильність тези дана в інтуїтивному узагальненні» [2].

На думку багатьох дослідників, у цьому описі й закладені ті ризики, яких не вдалося уникнути Гумільову. Його так захопила ідея пасіонарного етногенезу, що замість пошуку фактів, зіставлення і відсіювання спотворень, він почав усвідомлено чи несвідомо шукати лише факти, що

підтверджуються, і вільно інтерпретувати історичні джерела.

Його тексти стали інтелектуальною отрутою для деяких незміцнених умів, які почали дивитися на світ виключно крізь теорію пасіонарності. Ймовірно, гумільовську пасіонарність слід сприймати в комплексі з іншими історико-філософськими концепціями Тойнбі, Ясперса, Шпенглера [11].

Велике значення в теорії пасіонарності має той факт, що нею повинні володіти не тільки лідери, але і виконавці. Залежно від наявності або відсутності пасіонарності Гумільов виділяв три категорії індивідів: пасіонарії, гармонійні особистості та субпасіонарії. У першій категорії прагнення до досягнення мети переважає над інстинктом самозбереження. У представників другої групи імпульс досягнення мети дорівнює значенню імпульсу інстинкту самозбереження. І, нарешті, субпасіонарії – це індивіди, чий імпульс нижче, ніж інстинкт самозбереження.

Кількість пасіонаріїв всередині етносу незначна, але їх вплив величезний як за рахунок власної активності, так і за рахунок пасіонарної індукції, тобто зміни в поведінці індивідів другого та третього типу в присутності пасіонаріїв під впливом пасіонарного поля [1]. Психологи це називають ефектом «зараження». Коли вони опиняються в безпосередній близькості від людей з пристрастю, то починають вести себе так, як ніби вони були пристрастними. З посиленням впливу просторово-часових факторів гармонійні люди повертають собі традиційну природну поведінку [1].

Головне в феномені пасіонарної індукції полягає в наступному: процес етногенезу починається з героїчних, а часом і жертвних дій малих груп людей (які названі консорціями), до яких приєднуються оточуючі їх маси, причому цілком щиро. Звичайно, людина може бути скептиком або просто егоїстом, але як тільки вона увійшла в простір, який формується на її очах, її ставлення не має великого значення.

Слід зазначити, що Л. М. Гумільов не був першим, хто звернув увагу на «пристрасть» як на одну з рушійних сил історії. В «Державі» Платон наголошував на наявності «тимосу» – частини душі, через яку люди шукають визнання своїх чеснот або людей, предметів чи принципів, у які вони вклали ці чесноти.

«Коли він думає, що його скривдили, він закипає, дратується і стає союзником того, що йому здається справедливим, і заради цього він готовий терпіти голод, холод і всі подібні муки, щоб перемогти; Він не зречеться своїх благородних прагнень – ні добитися свого, ні померти...» [12].

Німецький філософ Гегель виділив боротьбу за визнання і героїчну поведінку, яка не тотожна моральній поведінці, як найважливіший конститутивний фактор досвіду самосвідомості та історії. Людина відрізняється від тварин тим, що бажає, щоб її «визнали». Зокрема, вона хоче, щоб її визнали людиною, тобто істотою з певною гідністю. Людина хоче, щоб її визнали такою, що визначає та виявляє волю [13, с. 102].

М. Вебер ввів поняття харизми, яке багато в чому близьке до визначення пристрасної особистості:

Харизма – це якість особистості, яка визнається надзвичайною, трансцендентною, унаслідок чого оцінюється як наділена надприродними, надлюдськими або, принаймні, особливими здібностями і якостями, недоступними іншим людям. Вона сприймається як послана Богом або як зразок. Незалежно від того, наскільки «об'єктивно» оцінюється розглянута якість з етичної, естетичної або іншої точки зору, воно, по суті, не має значення. Єдине, що має значення, це те, як вона насправді оцінюється «прихильниками», які опинились під впливом харизми» [14].

Французький філософ А. Бергсон фактично описав стан індукції пасіонарності:

«Виникає питання: чому святі мали наслідувачів і чому великі благородні люди здатні притягувати до себе натовп? Вони нічого не вимагають і не просять, їм не потрібні умовляння, саме їх існування є закликом. Тільки ті, хто з'явився в присутності видатної моральної особистості, по-справжньому усвідомлюють природу цього покликання» [15, с. 34–35].

На наш погляд, пасіонарною нацією є така, що попри всі складності етногенезу, здатна зміцнюватись та зростати, при цьому зберігаючи національну ідентичність.

На думку В. Майданюка, «українці є одним з найсильніших та найбільш живучих народів в Європі, який попри нищівні війни, поневолення та голодомори, зумів не лише зберегти свою ідентичність та збільшити чисельність, але й колонізувати нові землі» [16]. У XV–XVII ст. в часи Речі Посполитої кількість українців, які жили на цій території, не перевищувала 2-3 млн. Будь-який інший народ за таких умов, в яких виживали українці часів польських каральних акцій і татарських нападів (які за оцінками істориків за два століття вивели в полон понад 2,5 мільйонів українців), вже б давно опинився на задвірках історії, так як, це сталося з асирійцями, македонцями чи ацтеками. Натомість українці в умовах, які абсолютно не сприяли виживанню, збільшувалися чисельно і навіть більше ніж вдвічі примножили територію

свого проживання, колонізувавши нові землі [12], що переконливо засвідчує небувалу життєздатність та пасіонарність української нації. А сміливість і відчайдушність українців засвідчена Майданами та багатолітньою боротьбою за гідність та свободу.

Пасіонарність нації – це яскравий прояв позитивної соціальної активності соціальних суб'єктів (громад, груп, особистостей), спрямованої зміну їх умов життя, що ламає колишні стереотипи і традиції, і встановлює нові, більш сприятливі умови життя членів суспільства.

За допомогою розвитку пасіонарності нації можливий розвиток лідерських здібностей особистості, пасіонарного колективу за рахунок розсіювання пасіонарних особистостей усередині групи, зараження пасіонарністю, емпатія, надання допомоги тощо), вдосконалення соціальної адаптації особистості за допомогою роз-

витку пасіонарних якостей (компліментарності, адаптивності, активності та інших).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Ідеї пасіонарності, сформульовані Л. Гумільовим, наразі набувають нового сенсу. Саме зараз наше суспільство потребує лідерів, керівників, ідеологів, які могли б спрямувати силу, розум і пристрасть, якими володіє кожна окрема людина, в надійне, потенційно продуктивне русло, об'єднати на благо заради збереження споконвічних цінностей та ідеалів та збереженню стійкості та консолідованості. Україні зараз особливо переконані патріоти, коли в умовах реальної, фізичної, чіткої загрози, лише ідея та люди, які її сповідують, їй служать, здатні стати на захист нашої національної та культурної ідентичності від зла як фізичного, так і метафізичного, а отже, підступного та дуже небезпечного зла.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гумільов Лев. Енциклопедія історії України. Том (Україна – Українці) Кн. 1. http://www.history.org.ua/?termin=gumilov_lev.
2. Лев Гумільов. Етногенез, біосфера і свідомість. Пасіонарна теорія етногенезу. <https://7promeniv.com.ua/naukovi-doslidzhennia-v-metodolohichni-pidkhody/75-yedyne-pole-humanitarnyi-pidkhid/34-lev-humilov-etnohenez-biosfera-i-svidomist.html>.
3. Крутій К. Як не вбити пасіонарія? 15.10.2018. *Освітня політика: портал громадських експертів*. <http://education-ua.org/ru/articles/1259-yak-ne-vbiti-pasionariya>.
4. Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/us>.
5. Всесвітній словник української мови. <https://uk.worldwidedictionary.org>.
6. Іванова Л. Пасіонарність і екзистенція: співвідношення емпіричних показників. *Наука і освіта*. № 5. 2016. 178–184.
7. Сапригіна Н. В. Пасіонарність як індивідуально-психологічна характеристика особистості. *Наука та освіта*. 2015. № 11-12. 74–78.
8. Стороженко І. Пасіонарність – джерело виникнення українського козацтва в аспекті етногенезу. *Військово-історичний альманах*. 2013. Ч. 1–2 (25–26). 3–9.
9. Факти про виникнення Української Мови. 15.01.2016. <https://svitedu.com.ua/ukrayinska-mova>.
10. Клейн Л. Гіркі думки «вибагливого рецензента» про вчення Л.М. Гумільова. https://scepis.net/library/id_86.html.
11. Шпенглер О. Занепад Європи. https://knigopisok.com/osvald-shpengler/zakat-evropy?gclid=Cj0KCQjw4vKpBhCZARIsAOKHoWRxV5m4g2JqPNyKvcYdfCBFJur_yoGx91VyiWQf6DSgMWUdQMHPA8aAiEFEALw_wcB.
12. Платон. Держава. *Ізборник*. <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>.
13. Гегель Г. Ф. В. Феноменологія духу. Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. https://hromadalib.files.wordpress.com/2016/02/hegel_2004_phc3a4nomenologie.pdf.
14. Вебер М. Три чисті типи легітимного панування. *Ізборник*. <http://litopys.org.ua/weber/wbs07.htm>.
15. Бергсон А. Два джерела моралі та релігії. <https://readli.net/dva-istochnika-morali-i-religii>.
16. Майданюк В. Пасіонарна нація. Вголос. 16.07.2020. https://vgholos.ua/news/pasionarna-natsiya_1274499.html.

REFERENCES:

1. Humilov Lev. Entsyklopediia istorii Ukrainy. [Encyclopedia of the history of Ukraine]. Tom (Ukraina – Ukraintsi) Kn. 1 Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=gumilov_lev [in Ukrainian].
2. Lev Humilov. Etnohenez, biosfera i svidomist. Pasionarna teoriia etnohenezu. [Ethnogenesis, biosphere and consciousness. Passionate theory of ethnogenesis.]. Retrieved from: <https://7promeniv.com.ua/naukovi-doslidzhennia-v-metodolohichni-pidkhody/75-yedyne-pole-humanitarnyi-pidkhid/34-lev-humilov-etnohenez-biosfera-i-svidomist.html> [in Ukrainian].

3. Krutii K. Yak ne vbyty pasionariia? [How not to kill a passionarian?] 15.10.2018. *Osvitnia polityka: portal hromadskykh ekspertiv*. [Educational policy: portal of public experts]. Retrieved from: [://education-ua.org/ru/articles/1259-yak-ne-vbiti-pasionariya](http://education-ua.org/ru/articles/1259-yak-ne-vbiti-pasionariya) [in Ukrainian].
4. Cambridge Dictionary. Retrieved from: <https://dictionary.cambridge.org/us/> [in English].
5. Vsesvitnii slovnyk ukrainskoi movy. [World dictionary of the Ukrainian language]. Retrieved from: <https://uk.worldwidedictionary.org/> [in Ukrainian].
6. Ivanova, L. (2016). Pasionarnist i ekzystentsiia: spivvidnoshennia empyrychnykh pokaznykiv [Passionateness and existence: correlation of empirical indicators] *Nauka i osvita – Science and education*, 5. 178–184. [in Ukrainian].
7. Sapryhina, N.V. (2015). Pasionarnist yak individualno-psykholohichna kharakterystyka osobystosti [Passionateness is the source of the emergence of Ukrainian Cossacks in the aspect of ethnogenesis]. *Nauka ta osvita. – Science and education*, 11–12. 74–78. [in Ukrainian].
8. Storozhenko, I. (2013). Pasionarnist – dzherelo vynykennia ukrainskoho kozatstva v aspekti etnogenezu. [Passionateness is the source of the emergence of Ukrainian Cossacks in the aspect of ethnogenesis]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh – Military historical almanac*, Ch. 1–2 (25–26). 3–9 [in Ukrainian].
9. Fakty pro vynykennia Ukrainskoi Movy [Facts about the emergence of the Ukrainian Language]. 15.01.2016. Retrieved from: <https://svitedu.com.ua/ukrayinska-mova/> [in Ukrainian].
10. Klein, L. Hirki dumky «vybahlyvoho retsenzenta» pro vchennia L.M. Humilova. [Bitter thoughts of the "picky reviewer" about the teachings of L.M. Gumilyov]. Retrieved from: https://scepisis.net/library/id_86.html [in Ukrainian].
11. Shpenhler, O. Zanepad Yevropy. [Decline of Europe]. Retrieved from: https://knigopisk.com/osvald-shpengler/zakat-evropy?gclid=Cj0KCQjw4vKpBhCZARIsAOKHoWRxV5m4g2JqPNyKvcYdfCBFJur_yoGx91VyiWQf6DSgMWUdQMHPA8aAiEFEALw_wcB [in Ukrainian].
12. Platon. Derzhava. [State]. *Izbornyk*. [Elector] Retrieved from: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm> [in Ukrainian].
13. Hehel, H.F.V. (2004). Fenomenolohiia dukhu. [Phenomenology of spirit]. Vydavnytstvo Solomii Pavlychko "Osnovy". Retrieved from: https://hromadalib.files.wordpress.com/2016/02/hegel_2004_phc3a4nomenologie.pdf [in Ukrainian].
14. Veber, M. Try chysti typy legitymnoho panuvannia. [Three pure types of legitimate rule]. *Izbornyk*. [Elector]. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/weber/wbs07.htm> [in Ukrainian].
15. Berhson, A. Dva dzherela morali ta relihii. [Two sources of morality and religion]. Retrieved from: <https://readli.net/dva-istochnika-morali-i-religii/> [in Ukrainian].
16. Maidaniuk V. Pasionarna natsiia. [A passionate nation]. *Vholos*. [Out loud]. 16.07.2020. Retrieved from: https://vgolos.ua/news/pasionarna-natsiya_1274499.html [in Ukrainian].